

Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları

Phonetic Changes in the Words Passed From Arabic and Persian in to Kumyk Turkish

Çetin PEKACAR *

Özet

Kumuk Türkçesinde Arapça ve Farsçadan geçen çok sayıda kelime bulunmakta ve bunlar hâlâ canlı bir şekilde kullanılmaktadır. O. Uyanık'ın Kumuk Ağızları İncelemesi adlı doktora tezi ağızlar üzerine olduğu için bir yana bırakılırsa, B. Scherner dışında bu alıntı kelimeler üzerinde pek durulmamıştır. B. Scherner'in araştırması, Kumuk Türkçesi yazı dilindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki ses ve anlam değişimleri üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışmadır. Ancak Scherner, bazı tarihî bilgileri göz ardı ettiği için, araştırmasında birtakım eksiklikler görülmektedir.

Bu makalede Kumuk Türkçesi yazı dilindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde görülen ses olayları, başta tarihî olaylar göz önünde bulundurulmak üzere, söz konusu kelimelerin geçiş dönemleri ve geçiş yolları dikkate alınarak incelenmiş; elde edilen sonuçlar ışığında Kumuk Türkçesinin oluşumunda Hazar Türklerinin de rol oynadığına dair yeni bir delil ortaya konulmuştur..

•

Anahtar Kelimeler

Kumuk Türkçesi, Arapça, Farsça, alıntı kelimeler, ses olayları

•

Abstract

There are pretty many Arabic and Persian loan words in Kumyk Turkish which are still used. Apart from O. Uyanik's PhD thesis about Kumyk Dialects, phonetic changes in these words weren't studied deeply except B. Scherner. B. Scherner's search is a great work on semantic and phonetic changes of the Arabic and Persian loan words in Kumyk Turkish. But some deficiencies are seen in his work because of he hasn't been noticed some historical events.

Phonetic changes of the Arabic and Persian loan words in Kumyk Turkish were studied first in the light of historical events by taking note of passing periods and ways of these words in this article. At the end of this work, a new evidence has been brought up about Khazar Turks had a role on formed Kumyk Turkish..

•

Key Words

Kumyk Turkish, Arabic, Persian, loan words, phonetic changes

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Öteki Türk lehçelerinde olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de oldukça çok sayıda Arapça ve Farsça alıntı kelime vardır ve bunlar tabii olarak ses ve anlam bakımından kaynak dillerdeki şekillerine göre az veya çok değişmiştir. Başlı başına bir araştırma konusu olabilecek anlam değişimleri bir yana bırakılacak olursa, Kumuk Türkçesine geçen Arapça ve Farsça kelimelerdeki ses değişmelerinin her zaman ve her kelimedede veya seste sistemli olarak gerçekleşmediği görülür. Meselâ; aslî olarak Türkçede bulunmayan /f/ ünsüzünü barındıran Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bu ünsüz genellikle /p/ sesine dönüşmüştür: *pahmu* “kabiliyet; istidat”, *pasat* “kötü, ahlâksız; pasaklı; ihmalkâr”, *pasıq* “günahkâr; ahlâksız, terbiyesiz”, *payda* “fayda, yarar”, *capa* “cefa, azap, ıstırap”, *sipte* “siftah, başlangıç; teşebbüs”, vb. Fakat şu kelimelerde /f/ ünsüzü korunmuştur: *ittifaq* “ittifak, birlik; mutabakat”, *izafat* “izafet”, *ma’rifat* “tahsil, öğrenim, maarif, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, marifet”, *mufti* “müftü”, *munafiq* “riyakâr, ikiyüzlü; hain”, *tafsir* “tefsir”, *tarif* “tarife”, *ufuq* “ufuk”. Aslında normal olarak bu kelimelerdeki /f/ ünsüzlerinin de /p/ ünsüzüne dönüşmesi beklenirdi. Diğer Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde de buna benzer sistemli gibi görülen ses değişimleri vardır. İşte Kumuk Türkçesine geçen söz konusu alıntı kelimelerdeki ses değişmelerini doğru yorumlayabilmek için onların geçiş dönemlerini ve geçiş yollarını tespit etmek gerekmektedir.

Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimeler üzerinde bir çalışma yayımlayan B. Scherner’e göre, bu dillerden Kumuk Türkçesine kelime geçişi iki ayrı dönemde olmuştur. Birincisi, XII. yüzyılda başlayıp XIV-XV. yüzyıla kadar süren ve Dağıstan’ın İslamlaştırıldığı *eski dönem*; ikincisi ise ülkenin XVI-XVII. yüzyıllarda Fars (Safevî) egemenliği altında bulunduğu sırada güney komşuları olan Azerî Türkleriyle sıkı temas hâlinde oldukları *yeni dönem*. Scherner bu görüşünü, Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan geçmiş olan kelimeler üzerinde yaptığı anlam ve ses bilgisi incelemeleriyle desteklemekte; Arapça veya Farsçadaki denklerine göre anlamca ve sesçe daha fazla değişiklik görülen kelimelerin eski dönemde, öbürlerinin ise yeni dönemde geçtiğini ileri sürmektedir.¹ Hatta Scherner’in de belirttiği gibi bugünkü Kumuk Türkçesinde aynı alıntı kelimenin sesçe ve anlamca birbirlerinden farklı olan çiftlerine de tesadüf olunması, söz konusu iddiayı pekiştirmektedir. Mesela; *ma’rifat* “tahsil,

¹ B. Scherner, “Arabische und neupersische Lehnwörter im Kumükischen”, *Central Asiatic Journal*, Otto Harrassowitz, Vol. XVII, Wiesbaden 1973, s.243–252.

öğrenim, maarif, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, marifet” kelimesi de böyledir ve *marîpat* “kültürlülük; eğitim, terbiye, nezaket” şekli ile birlikte yaşamaktadır. Açıkça anlaşılıyor ki, $f > p$ değişmesinin görüldüğü, ilave olarak *ayın* sesinin düştüğü *marîpat* şekli eski dönemde; bu değişimin gerçekleşmediği ve *ayın* sesinin *kesme* işaretiyle karşılanarak bir bakıma kendini koruduğu *ma’rifat* şekli ise yeni dönemde Kumuk Türkçesine girmiştir. Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde görülen bu ve buna benzer ses ve anlam değişmelerine dayanarak söz konusu kelimelerin farklı dönemlerde Kumuk Türkçesine geçtiği anlaşılmaktadır.

Biz *B. Scherner*’den farklı olarak Arapça alıntı kelimelerin Kumuk Türkçesine Farsçanın aracılığının henüz söz konusu olmadığı çok daha eski dönemlerde girmeye başladığını düşünüyoruz. Konuya açıklık getirmek bakımından Kumuk Türklerinin vatanı olan Dağıstan’ın tarihine kısaca bakmakta fayda var.

Tarih bilgilerimize göre, Müslüman Arap akınları daha Sahabe devrinde Dağıstan’a ulaşmıştı. İlk olarak *Selman b. Rebîa* komutasındaki Arap ordusu, bölgeye hâkim olan Hazarlarla savaşarak Hicrî 32’de (652–653) Derbent’i fethetti. Emevî halifesi *Hişam b. Abdülmelik* devrinde (724–743) halifenin kardeşi *Mesleme*, fetihleriyle bölgede İslam hâkimiyetini kurmayı başardı. Bu fetih, nihâî fetih olmasa da o tarihten itibaren Dağıstan sürekli Arap akınlarına maruz kalmaya devam etti. XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu Türkleri bölgenin bir kısmını hâkimiyetleri altına aldılar. Dağıstan 1222’de Moğol istilasına uğradı. XI-XIII. yüzyıllarda Karadeniz’in kuzeyinde ve Kafkaslarda hüküm süren Kumanlar (Kıpçaklar) Dağıstan’a kadar sokularak bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynadılar. Daha sonra sırasıyla İlhanlılar, Altın Orda Hanlığı, Timurlular, Şirvanşahlar ve Safevîler Dağıstan’a hâkim oldular. Dağıstan, 1578–1606 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Safevîlerin Dağıstan’daki hâkimiyetleri 1607’de Şah I. Abbas’ın Şamahı kalesini Osmanlılardan almasıyla başlamış ve XVIII. yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar değişen oranlarda etkisini sürdürmüştür. Dağıstan uzun süre İranlılar, Ruslar ve Osmanlılar arasında nüfuz mücadelesine sahne oldu. Ruslar 1747’den itibaren Dağıstan’da nüfuz kazanmaya başladılar ve 1859’da Şeyh Şamil’in esir düşmesiyle bölgeye hâkim oldular.²

Kanaatimizce bugünkü Kumuk Türkçesinde görülen Arapça alıntı kelimeler, işte bu ilk Arap akınlarının başlamasıyla birlikte girmeye başlamıştır. O dönemde Arapça kelime girişinin yazı dili yoluyla değil, konuşma dili yoluyla gerçekleştiğini düşünüyoruz. Çünkü Arap akınlarının Dağıstan’a ulaştığı dönemde buraya hâkim olan ve Kumuk Türklerinin oluşumunda Kıpçaklarla bir-

² Ziya Musa Bunyatov, “Dağıstan” mad. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, s. 404–405.

likte pay sahibi olarak görülen Hazarların, bugünkü bilgilerimize göre yazı dili gelenekleri yoktu; olsa bile Arapçayı bilmiyorlardı. Dolayısıyla Arapça kelimeleri yazı dili yoluyla değil, konuşma dili yoluyla almış olsalar gerek. İşin bu cephesi bir yana onlar, öteki Türk boyları gibi Arapça kelimeleri Farslar aracılığıyla değil, doğrudan Arapların kendilerinden alıyorlardı. Bu konudaki başlıca delilimiz, Kumuk Türkçesindeki /u/ ünlüsü ile biten tek heceli Arapça alıntı kelimelerdir ki bunların Arapça asıllarında son seste çift ünsüz bulunmaktadır: *ilmu* "ilim" (<Ar. *'ilm*), *iznu* "izin" (<Ar. *izn*), *zulmu* "zulüm" (<Ar. *zulum*), vb.

Tespitlerimize göre Kumuk Türkçesinde bu şekilde Arapça kökenli 21 kelime vardır. Nitekim konuyu inceleyen *Scherner*, bu hususta daha önce *Benzing*'in³ bu kelimelerin böyle kullanılmasına Arapça isimlerin yalın hâl şekillerinin etki etmiş olabileceği tahmininde bulunduğunu naklederek, "Bu tahmin muhtemelen isabetlidir." demektedir. *Benzing*'in tahminine katılan ve anılan kelimelerin ses ve anlamca tekabül ettikleri Arapça kökenli ismin yalın hâl çekimleri ile hemen hemen örtüştüğünü belirten *Scherner*, onların Kumuk Türkçesine veya onun teşekkülünde pay sahibi olan Hazar Türkçesine giriş dönemi konusunda herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Esasen o, VII. yüzyılda başlayan Arap akınlarından da hiç söz etmemektedir. Hâlbuki Arapça kelimeler daha o dönemde, öteki Türk lehçelerinden bağımsız olarak ve Farsçanın aracılığının söz konusu olmadığı yıllarda Hazar Türkçesine geçmeye başlamış olmalıdır.

Bütün bu açıklamalardan çıkarılacak sonuç şudur: Arapça alıntı kelimeler, Kumuk Türkçesine 3 ayrı dönemde girmiştir: 1) Dağıstan'ın Arap akınlarına maruz kaldığı, İslamiyetin yayılmaya başladığı ve Farsçanın aracılığının söz konusu olmadığı *ilk dönem* (VII-X. yy); 2) Selçukluların Dağıstan'a girdikleri yıllardan Timurlular zamanına kadar süren ve Arap tesirinin doğrudan söz konusu olmadığı *ikinci dönem* (XI-XV. yy); ve 3) Dağıstan'da Osmanlı ve Safevî hâkimiyetinin hüküm sürdüğü *yeni (son) dönem* (XVI-XIX. yy). Bu dönemlerden ilkinde sadece Arapça kelimeler girmiş, ikinci ve üçüncüsünde ise hem Arapça hem de Farsça kelimeler girmiştir. Bu kelimelerin girişinde aracılık eden diller; ilkinde doğrudan Arapça, ikincisinde ve üçüncüsünde Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça olmuştur. Giriş yollarının ise; ilk dönemde ağırlıklı olarak konuşma dili yoluyla Arapça; ikinci ve üçüncü dönemlerde ilim dili olarak kitaplar yoluyla yine Arapça; edebiyat dili olarak Osmanlı Türkçesi,

3 Benzing, J, "Das Kumükische", *PhTF I*, 1959, s. 391-406. O. Uyanık da bu tür kelimelerdeki /u/ ünlülerini türeme olarak nitelemiştir (Osman Uyanık, "Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Konya2002, s. 238).

Azerbaycan Türkçesi ve Farsça kitaplar; sınırlı olarak da konuşma dili vasıtasıyla aynı diller olduğu anlaşılmaktadır.

Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin macerasını bu şekilde özetledikten sonra, onlardaki ses değişmelerinin veya nispeten kaynak dildekine yakın şekilde korunmalarının sebebini anlamak daha kolay olacaktır. Söz konusu dillerden geçen kelimeler ve onlardaki ses olayları, kaynak dile göre farklı özellikler arz ettiğinden bazıları her iki dil için de müşterek, bazıları da her birine göre farklı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Onun için burada işlenecek ses olaylarına ait konu başlıklarının bazılarında her iki dilin adı, bazılarında ise bu dillerden birinin adı yer alacaktır.

1. /U/ ÜNLÜSÜ İLE BİTEN ARAPÇA ALINTI KELİMELER

Yukarıda, Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde ses olayları konusuna yapılan giriş kısmında bu tür kelimelerin Kumuk Türkçesindeki durumları izah edilmişti. Kumuk Türkçesine Arapçadan ilk dönemde geçen ve *Scherner*'in anılan makalesinde birkaç örneğini verdiği bu tür kelimelerin tam listesini aşağıda sunuyoruz:

ahlü "aile; sakin, oturan; eş, karı, zevce"; *aslu* "kök, esas, asıl; asıl, nesil; boy"; *asru* "asır, yüzyıl"⁴; *hukmu* "hüküm, karar; mütalâa, fikir, düşünce; egemenlik, hâkimiyet, hüküm"; *ilmu* "ilim, bilim"; *iznu* "izin, müsaade"; *kasbu* "ih-tisas, meslek; zanaat; meşgale"; *naslu* "nesil, kuşak"; *nazmu* "şiiir, nazım"; *nazru* "adak, nezir; ant, ahit; yemin töreni"; *pahmu* "kabiliyet, yetenek; istidat"; *pikru* "fikir" (Bu kelimenin *pikir* "fikir, düşünce; görüş, mütalâa" şekli de bulunmaktadır.); *qahrü* "hiddet, öfke, gazap, kızgınlık; sertlik, şiddet" (Bu kelimenin *qahar* "kızgınlık, hiddet, gazap, öfke, zaptolunmazlık, çılgınlık" şekli de bulunmaktadır.); *qutbu* "kutup"; *rahmu* "merhamet, acıma"; *sihrü* "büyü, sihir"; *şî'ru* "şiiir; manzum"; *üzrü* "muhtaç; mazeret, makbul sebep" (Bu kelimenin *üzürü* şekli de bulunmaktadır.); *zabru* "marka, damga; darp, darp etme; nakış, desen, motif; tasvir"; *zikru* "zikir" (Bu kelimenin *zikir* "zikir" şekli de bulunmaktadır.); *zulmu* "zulüm".

Farsça *zahru* "zehir" kelimesinde de sonda /u/ ünlüsünün görülmesi ilgi çekici olup muhtemelen anolojiktir.

Scherner'in istisnalar notunu düştüğü *rızqı* "başlıca yiyecek, zaruri yiyecek, gıda" ve *waqti* "vakit, zaman; süre, müddet; an; devre" kelimelerinde ise sonda /u/ değil de /ı/ ve /i/ görülmesi, bu kelimelerde Azerbaycan Türkçesi telaffuzunun etkisi olarak kabul edilebilir. Çünkü Azerbaycan Türkçesinde aynı

⁴ *asru* kelimesi, *Kumüksko-Russkiy Slovar'* (*Kumukça-Rusça Sözlük*)da bulunmamakla beraber bugün canlı dilde kullanılmaktadır.

nitelikte olan Arapça alıntı kelimelerin telaffuzunda sonda /ı/ veya /i/ ünlüsü duyulur.

Öte yandan tek heceli ve çift ünsüzle bittikleri hâlde sonunda /u/ ünlüsü bulunmayan Arapça alıntı kelimeler de vardır. Bunların bir kısmında tek heceli kelimenin sonundaki çift ünsüz, araya giren bir ünlü ile açılmıştır. Bu tür kelimelerin ikinci dönemde Kumuk Türkçesine girdikleri anlaşılıyor:

adil "adalet, hak, doğruluk"; *ayıp* "kabahat, hata, suç; kusur, noksan, eksiklik; ayıp; utanılacak şey; yüz karası, rezalet"; *haqıl* "akıl; zekâ"; *ömür* "ömür, hayat"; *pikir* "fikir, düşünce; görüş, mütalaa" (Bu kelimenin *pikru* şekli yukarıda verilmişti.); *qabur* "kabir"; *sabur* "sabır, kendine hâkim olma, nefesine hâkim olma"; *şayıx* "şeyh"; *zikir* (*eski dil*) zikir (Bu kelimenin *zikru* şekli yukarıda verilmişti.).

Diğer bir kısmında ise herhangi bir ünlü türemesi görülmemektedir. Bunların da yeni, son dönemde Kumuk Türkçesine girdikleri söylenebilir:

arz "şikâyet"; *cıns* "nesil, kuşak; cins; çeşit, nevi; soy"; *dars* "ders"; *harf* "harf"; *mülk* "varlık, mal, mülk"; *naps* "esas, ruh, öz, nefis; yaratık; kişi, şahıs; fert, birey; şehvet, hırs; ihtiras, tutku"; *parz* "farz; vecibe; vazife, görev, ödev"; *sarp* "sarf, sarf etme, harcama; israfçılık, müsriflik"; *sulh* "sulh, barış"; *şarq* "doğu, şark"; *şawq* "büyük ilgi, merak; şevk, meyil, gönül akışı, heves, tutku; zevk, lezzet, haz; hayranlık".

2. ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI KELİMELERDEKİ ÜSTÜNLÜ SESLER

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin çoğunda, üstünlü sesler Kumuk Türkçesinde /a/ ünlüsü ile karşılanmıştır. Bunlardan bazılarını aşağıda örnek olarak veriyoruz.

accal "ecel, ölüm zamanı", *acdaha* "ejderha; yaratık; ucube", *adabiyat* "edebiyat", *adam* "adam; insan, kişi, kimse", *ahamiyat* "ehemmiyet, önem", *alam* "evren, kâinat, âlem; dünya", *alat* "alet", *asar* "eser; emek, iş; etki, tesir", *asta* "sessizce, gürültüsüzce, yavaşça, yavaştan", *aşxana* "lokanta; yemekhane" *awliya* "aptal, ahmak, budala, akılsız", *awwal* "ilk önce, ilkin, ilk olarak, evvela; önce, evvel", *axırat* "ahiret, öbür dünya", *aybat* "güzel, sevimli", *azal* "ezel, ezeliyet, öncesizlik; önce, evvelce", *aziyat* "eziyet", *balah* "bela", *baliki* "belki", *camiyat* "cemiyyet", *cawap* "cevap", *cumla* "cümle", *çara* "çare, tedbir", *dalil* "delil", *daraja* "derece", *dawam* "devam", *har* "her", *hawaslı* "hevesli, istekli", *hikmat* "hikmet; gizli his; esrar; hikmet", *hukumat* "hükümet; hâkimiyet, iktidar", *huriyat* "hürriyet", *kasbu* "meslek", *madaniyat* "medeniyet", *madrassa* "medrese", *mal'un* "melun, lanetli", *maşhur* "meşhur", *mawolet* "mevrit", *mujallat* "cilt", *muştari* "müşteri; meraklı, hevesli", *naslu* "nesil, kuşak", *nawruz* "nevruz, yeni yılın ilk günü",

pahmu “kabiliyet; istidat”, *qiyamat* “kıyamet”, *qubba* “kubbe”, *quwat* “kuvvet, güç”, *rasul* “resul, peygamber”, *sawap* “sevap; iyi iş, iyilik, hayır”, *şahar* “şehir”, *şayix* “şeyh”, *talap* “talep, istek”, *ta'min* “temin, sağlama”, *tarbiya* “eğitim, terbiye”, *toba* “tövbe; yemin”, *wakil* “vekil”, *xandek* “askeri siper”, *xaraba* “harabe”, *xıyanat* “hıyanet”, *zabun* “zebun, zavallı”, *zawx* “zevk, lezzet, haz”.

Bu kelimelerin yanında, Arapça ve Farsça kelimelerin bir kısmında üstünlü sesler ince /e/ ünlüsüne dönüşmüştür. Kalın ünlünün beklendiği yerde bu şekilde ince ünlülerin görülmesi, *Scherner*'in de belirttiği gibi⁵, bu tür kelimelerin Azerbaycan Türkçesi aracılığıyla Kumuk Türkçesine girdiğinin işareti sayılabilir: *bereket* “bereket”, *dert* “dert, acı, keder, ıstırap, üzüntü”, *edep* “edep, terbiye; nezaket, zarafet, incelik; ahlak”, *kerim* “kerim, cömert, eli açık; yüce gönüllü”.

Scherner'e göre *keremet* “asillik, neciplik, âlicenaplık; cömertlik, el açıklığı”, ve *seket* “zekât” şekilleri yeni olup Azerbaycan Türkçesinden Kumuk Türkçesine geçmiştir. Bunların *karamat* “keramet, harika, mucize; sihirli, büyümlü güç, mucizevî güç” ve *zakat* “zekât” şekilleri ise eskidir.⁶

Bazı kelimelerdeki üstünlü sesler, uzun oldukları hâlde ince /e/ ünlüsüne dönüşmüşlerdir: *aşkere* “aşikâr, ayan, açık, sarıh” (Bu kelimenin *ayan* “ayan, açık, aşikâr, sarıh; alenî; apaçık, bariz” şekli de korunmuştur.), *awlet* “zürriyet; evlat, çocuk”, *Azireil* “Azrail, ölüm meleği”, *delel* “simsar, komisyoncu, tellal, aracı”, *peleket* “felaket”, *pelen* “falan, filan” (Bu kelimenin *palan* şekli de korunmuştur.), *sipte* “siftah, başlangıç; teşebbüs”, *tüken* “dükkân”.

3. ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI KELİMELERDEKİ ÖTRELİ SESLER

Arapça ve Farsça kelimelerdeki ötreli sesler Kumuk Türkçesinde genellikle /u/ ünlüsü ile karşılanmıştır:

buhtan “bühtan”, *durus* “doğru, dürüst”, *duşman* “düşman”, *gunah* “günah”, *hujum* “hücum”, *hukmu* “hüküm, karar”, *hukumat* “hükümet; hâkimiyet, iktidar”, *huriyat* “hürriyet”, *ma'lum* “malum, açık, belli” (Fakat aynı zamanda bu kelimenin *malim* şekli de yaşamaktadır.), *munafiq* “riyakâr, mürâi, ikiyüzlü; hain” *Munkarnakir* “Münker ve Nekir”, *murakaplı* “mürekkep, bir araya getirilmiş”, *murid* “mürid”, *musul'man* “Müslüman”, *muştari* “müşteri; meraklı, hevesli”.

Buna mukabil aynı ünlü bazı kelimelerde /ü/ olmuştur. Bu tür kelimelerin Azerbaycan Türkçesi aracılığıyla Kumuk Türkçesine girdiği anlaşılıyor; çünkü Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerdeki kısa kalın ünlüler, Azerbaycan Türk-

⁵ Scherner, *agm.*, s. 249.

⁶ Scherner, *agm.*, s. 249.

çesinde ince karşılıklarına dönerler:⁷ *güman* “şüphe, kuşku; farz, zan, tahmin”, *hüner* “hüner”, *hürmet* “hürmet, saygı”, *şükür* “şükür”.

Şu kelimelerdeki uzun /u/ ünlüleri de inceleyerek /ü/ olmuştur: *mahrüm* “mahrum”, *nür* “ışık; aydınlık, nur, parıltı”, *qayüm* “vasi” (< Ar. qayyûm).

4. ARAPÇA ve FARŞÇA ALINTI KELİMELEDEKİ /İ/ ve /İ/ ÜNLÜLERİ

Arapça ve Farsça kelimelerdeki /i/ ünlüsü, bazı kelimelerde ilerleyici veya gerileyici ünlü benzeşmeleri sonucunda kalınlaşarak /ı/ olmuştur. Bu tür kelimeler ilk veya ikinci dönemde Kumuk Türkçesine girmiş kelimelerdir.⁸

ajayıp “hayretamiz, acayıp; fevkalâde bir şekilde, olağan üstü”, *asil* “kıymetli, değerli, pahalı; asil, necip, soylu; yüksek ahlâklı”, *axır* “son, nihayet; sonuç, netice”, *haqıqat* “hakikat”, *qabrıstan* “kabristan”, *tasdıq* “tasdik”, *mişğal* “miskal” (Bu kelimenin *mişqal* şekli de yaşamaktadır.), *smaja* “cenaze sedyesi, ölü teskeresi” (Bu kelimenin *şinaza* şekli de yaşamaktadır.).

Aynı ünlüler, yeni dönemde Kumuk Türkçesine giren kelimelerde /i/ olarak korunmuştur. *Scherner*'e göre, korunma x, q, c ünsüzlerinin komşuluğunda görülür⁹. Fakat başka ünsüzler yanında da /i/ ünlüsünün korunduğu anlaşılmaktadır:

/x/ yanında: *ixtilat* “şaka, latife, eğlence”, *ixtisar* “ihtisar, kısaltma”, *ixtiyar* “irade, istek, arzu, ihtiyar; müsaade, izin; yetki, salahiyet”, *tarix* “tarih”, *tawarix* “tarih, tarihî; tarihçi, tarih bilgini; eski zamanların erbabı”.

/q/ yanında: *munafiq* “riyakâr, mürâi, ikiyüzlü; hain”, *tariqat* “tarikat”, *tanqit* “tenkit, kritik, eleştiri”,

/c/ yanında: *cin* “cin; kötü ruh”, *cinayat* “cinaî, cinayet sayılabilyecek; cinayet”, *hicrat* “hicret; göç”, *şinaza* “cenaze sedyesi, ölü teskeresi” (< Ar. cenâze) (krş. *smaja*), *haci* “hacı”.

/z/ yanında: *hayiz* “hayız, aybaşı”, *hazir* “hazır, amade”, *razi* “razı; muvafık, mutabık; memnun, hoşnut”.

/s/ yanında: *hasil* “özet, hülâsa; netice”, *insaniyat* “insanlık, insaniyet”, *israpçı* “israfçı, savurgan, müsrif”, *istilah* “kaide; ıstılah, terim”, *mişqal* “yaklaşık 5 gramlık ağırlık ölçüsü birimi; çok az, pek az, kıt; küçük miktar” (krş. *mişğal*).

/n/ yanında: *inqılap* “inkılap, devrim”.

/r/ yanında: *qadir* “kadir; güçlü”.

⁷ Scherner, *agm.*, s. 249.

⁸ Scherner bu kelimelerin eski tabakaya ait olduğunu söyler. *agm.*, s. 247.

⁹ Scherner, *agm.*, s. 247.

5. ARAPÇA ALINTI KELİMELERDE AYIN VE HEMZE¹⁰

Arapça alıntı kelimelerdeki hemze ve ayın, Kumuk Türkçesinde çeşitli şekillerde gelişmiştir. Bu olaylar aşağıda açıklanmıştır:

a) Ayını veya hemzesi kesme ile karşılanan ayınlı veya hemzeli kelimeler

Arapça alıntı kelimelerde bulunan hemze ve ayınlardan bir kısmı Kumuk Türkçesinde kesme ile karşılanmıştır. Bunların yeni (son) dönemde alındıkları anlaşılıyor. Bu tür kelimelerdeki kesme işareti, bugünkü Kumuk yazısında, Rus alfabesindeki kalınlık (sertlik) işaretiyle gösterilmektedir. Bu çalışmada ise kesme işaretiyle karşılanmıştır:

ma'dan "maden; mineral" (Ar. *ma'den*); *ma'lum* "malum, açık, belli" (Ar. *ma'lum*. *Qumuq Orfografiyası wa Orfografiya Sözlüğü* (KOS)'nde yer almayan bu kelimenin *malim* şekli de vardır.); *ma'lumat* "haber, bilgi; bilgiler, malumat" (Ar. *ma'lumât*); *mal'un* "melun, lanetli" (Ar. *mel'ün*); *ma'na* "anlam, mana" (Ar. *ma'nâ*); *mas'ala* "mesele, dava; problem" (Ar. *mes'ele*); *mu'jiza* "mucize" (Ar. *mu'cize*. Bu kelime KOS'ta yer almamıştır.); *muti'* "muti" (Ar. *mutî*. Bu kelime KOS'ta yer almamıştır.); *ni'mat* "bolluk, zenginlik, servet; hayır, nimet, iyilik, saadet, mutluluk" (Ar. *ni'met*); *şiru* "şiiir" (Ar. *şir*); *ta'min* "temin, sağlama" (Ar. *te'mîn*); *ta'sir* "tesir, etki" (Ar. *te'sîr*); *ta'zir* "ceza" (Ar. *ta'zir*. Bu kelime KOS'ta yer almamıştır.); *waba'* "kolera" (Ar. *vebâ'*); *wa'da* "söz, vaat, taahhüt; anlaşma, sözleşme" (Ar. *va'de*); *wa'za* "nasihat, öğüt; vaaz, dinî öğüt" (Ar. *va'z*); *ya'ni* "yani" (Ar. *ya'nî*. Bu kelime KOS'ta yer almamıştır.); *ma'rifat* "tahsil, öğrenim; maarif, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, ilim, marifet" (Ar. *ma'rifet*. KOS'ta yer almayan bu kelimenin *maripat* şekli de vardır.).

b) Ayını veya hemzesi tamamen düşen ayınlı veya hemzeli kelimeler

Kumuk Türkçesine geçen Arapça kelimelerden bazılarında hemze ve ayın düşmüştür. Bu kelimelerin eski dönemde Kumuk Türkçesine girdiği anlaşılıyor:

aquba "ağır ceza, işkence; kötü akıbet" (Ar. *‘âqıbet*); *ayıp* "kabahat, hata, suç; kusur, noksan" (Ar. *‘ayb*); *Azireil* "Azrail" (Ar. *azrâ'il*); *cuma* "hafta" (Ar. *cum'a*);

¹⁰ Çeşitli Türk lehçelerindeki "ayınlı" alınma kelimelerin durumuna dair daha önceden bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar hakkında geniş bilgi edinmek isteyenler için, bunların künyelerini vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz: Yakup Karasoy, "Türkmen Türkçesine Arapçadan Geçen Ayınlı Kelimelerdeki Ses Değişimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 5, Ankara, Bahar 1998, s. 397-432; Yakup Karasoy, "Tatar Türkçesine Arapçadan Geçen Ayınlı Kelimelerdeki Ses Değişimleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, Ankara, 1999, s. 106-116.

daim “daim, daima” (Ar. *dā'im*); *dua* “dua” (Ar. *duā'*); *ibadat* “ibadet; dua” (Ar. *ibādet*); *kaaba* “Kâbe” (Ar. ka^cbe); *qala* “kale; şehir adlarına eklenir” (Ar. kal^a); *macmua* “koleksiyon, derme, derleme; mecmua” (Ar. *mecmū'a*. Bu kelime KOS'ta yer almamıştır.); *maişat* “geçim parası, maişet” (Ar. maⁱşet); *maripat* “kültürlülük; eğitim, terbiye, nezaket” (Ar. ma^rrifet); *muallim* “muallim, öğretmen” (Ar. mu^callim); *nal* “nal” (Ar. na^l); *nalat* “lanet” (Ar. la^cnet); *ömür* “ömür” (Ar. *ömr*); *pana* “fani, geçici” (Ar. fenā'); *raiyyat* “tebaa” (Ar. raⁱyyet); *sual* “soru, sual” (Ar. su^{āl}); *şair* “şair” (Ar. şā'ir); *şam* “mum” (Ar. şem^c); *şapaat* “koruma, arka olma, kayırma; iyilik, ihsan, hizmet; merhamet, af, bağışlama” (Ar. şefā'at. KOS'ta yer almayan bu kelimenin *şabağat* şekli de vardır); *şariat* “şeriat” (Ar. şerī'at); *tabi* “tâbi, bağlı” (Ar. tâbi^c); *tabiat* “tabiat, doğa; mizaç, huy, tıynet, karakter” (Ar. tabī'at); *tabii* “doğal, tabii” (Ar. tabī'i); *dam* “tat” (<Ar. ta^cm); *tarif* “tarife” (Ar. ta^rif); *umumi* “genel, umumî; birleşik, müttehit, yekpare, umumî, genel” (Ar. *cumūmī*).

c) Aynı veya hemzesi /h/ ünsüzüne dönüşen ayınlı veya hemzeli kelimeler

Bir kısım Arapça alıntı kelimedeki ayın ve hemzeler /h/ ünsüzüne dönüşmüştür:¹¹

balah “belâ” (Ar. belā'); *habas* “boş, beyhude; faydasız” (Ar. *abes*); *hankabut* “örümcek” (Ar. *ankebūt*); *haqıl* “akıl; zekâ” (Ar. *aql*); *haraqı* rakı; *vodka* (Ar. *a^rrāq*); *harasat* “karışıklık, telaş, endişe, panik, tehlike” (Ar. *arasāt*); *harsız* “arsız, edepsiz, yüzsüz” (Ar. *ar*); *haşıq* “âşık” (Ar. *āşiq*); *matah* “ev eşyası; değerli şey, kıymetli şey; zenginlik, servet” (Ar. *metā'*); *sahat* “saat” (Ar. sāt); *salah* “cuma günü öğle namazına davet” (*şalā'*); *talih* “talih” (Ar. *ḫālī'*) (Bu kelimenin aynı anlamda *talay* şekli de yaşamaktadır.); *damah* “iştah, istek, arzu; çekici şey, önüne zor geçilir arzu” (Ar. *ḫama'*); *umpahat* “menfaat, fayda; kâr, kazanç” (Ar. *menfa'at*).

Scherner'e göre, kelime başındaki ayının Kumuk Türkçesinde /h/ ile karşılanmasını, bu tür kelimelerin Arapçadan yeni alınan kelimelerin bir belirtisi olarak kabul etmek hususunu ihtiyatla karşılamak gerekir; çünkü Kumuk Türkçesine ait başka kelimelerde de başta /h/ türemesi görülmektedir. Bunun yanında, Kıpçak Türkçesinde de ön sesteki ayın sesi bazen /h/ ile ifade edilebilmektedir. Yine ona göre *balah* “belâ” kelimesindeki /h/ türemesi, kelimenin “çocuk” anlamındaki *bala* kelimesiyle karıştırılmasını; *salah* “cuma günü öğle

¹¹ O. Uyanık, Kumuk Ağızlarında tespit ettiği bu tür kelimelerdeki söz konusu olayı türeme olarak nitelemiştir (Uyanık, O.: *agm.*, s. 240).

namazına davet” kelimesindeki /h/ türemesi ise kelimenin “soylu, asilzade” anlamındaki *sala* kelimesiyle karıştırılmasını önlemiştir.¹²

ç) Ayını veya hemzesi /y/ ünsüzüne dönüşen ayınlı veya hemzeli kelimeler

Bir kısım Arapça alıntı kelimedeki ayın ve hemzeler /y/ ünsüzüne dönüşmüştür:

ajayıp “acayıp; olağanüstü” (Ar. *‘acā’ib*); *malayik* (gerçek ve mecaz manada) “melek // melek -(s)i” (Ar. *melā’ik*); *payda* “fayda” (Ar. *fā’ide*); *qayda* “1) kaide, kural; 2) suret, tarz, usûl; üslûp” (Ar. *qā’ide*); *saniyat* “sanat”, (Ar. *sanī‘āt*); *taypa* “1) kabile, uruk, boy; nesil; 2) grup, takım” (Ar. *ṭā’ife*); *zayıp* “zayıf” (Ar. *zā‘if*).

d) Ayını /ğ/ ünsüzüne dönüşen ayınlı kelime

Bir kelimedede ayının /ğ/ ünsüzüne dönüştüğü tespit edilmiştir: *şabağat* “mükâfat, ödül; teşvik; merhamet, ihsan, iyilik, nimet, hayırlı iş, yardım” (Ar. *şefā‘at*). Aynı kelimenin *şapaat* “koruma, arka olma, kayırma; iyilik, ihsan, hizmet; merhamet, af, bağışlama” şekli de vardır. Bu kelimenin iki ayrı şeklinin olması, her birinin farklı kanallardan geçtiğini düşündürmektedir.

e) Ayını /x/ ünsüzüne dönüşen ayınlı kelime

Bir kelimedede de ayının /x/ ünsüzüne dönüştüğü tespit edilmiştir. Muhtemelen bu kelimeki /x/ ünsüzü /ğ/ aşamasından gelişmiştir: *ixtibar* “itibar, nüfuz; güven, itimat” (Ar. *ixtibār*)

6. ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI KELİMELERDE F>P (>B) DEĞİŞMESİ

Diğer pek çok Türk lehçesinde olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de alıntı kelimelerdeki /f/ ünsüzleri /p/ olmuştur. Bu olayın görüldüğü onlarca örnekten birkaçı: *payda* “fayda” (Ar. *fā’ide*), *qapilya* “kafile” (Ar. *qāfile*) *taypa* “kabile, boy; nesil; grup, takım” (Ar. *ṭā’ife*), *topan* “taşkın, su baskını; fırtına, tufan. (F. *tōfān*), *umpahat* “menfaat, fayda; kâr, kazanç” (Ar. *menfa‘at*), *zayıp* “zayıf” (Ar. *zā‘if*).

f>p değişmesi, bazı alıntı kelimelerde tonlulaşma ile /b/ aşamasına da gelmiştir: *gebin* “kefen” (Ar. *kefen*), *tübek* “tüfek” (F. *tufeng*), *şabağat* “mükâfat, ödül; teşvik; merhamet, ihsan, iyilik, nimet, hayırlı iş, yardım” (Ar. *şefā‘at*; krş. *şapaat* “aa”).

¹² Scherner, *agm.*, s. 246.

Yeni (son) dönemde alınan şu kelimelerde bu değişiklik meydana gelmemiştir: *izafat* "izafet" (Ar. *izāfet*), *ma'rifat* "tahsil, öğrenim, maarif, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, marifet" (Ar. *ma'rifet*; Bu kelimenin *maripat* şekli de vardır ve eski dönemde geçmiştir.), *mufti* "müftü" (Ar. *muftī*), *munafiq* "riyakâr, mürâi, iki yüzlü; hain" (Ar. *munāfiq*), *tarif* "tarife" (Ar. *ta'rīf*), *ufuq* "ufuk" (Ar. *ufuq*).

7. ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI KELİMELERDE HECE VE KELİME SONUNDA TONLU ÜNSÜZLER

Alıntı kelimelerde hece ve kelime sonlarında bulunan tonlu ünsüzler, tonsuz karşılıklarına dönmüştür:

b>p Değişmesi

ajayıp "acayıp; olağanüstü" (Ar. *'acā'ib*), *appası* "yirmi kopiklik, yirmilik para" (Ar. *'abbasi* "İran şahı Abbas tarafından çıkarılan para"), *ayıp* "kabahat, hata, suç; kusur, noksan" (Ar. *'ayb*), *cawap* "cevap" (Ar. *cevāb*), *kitap* "kitap" (Ar. *kitāb*).

d>t Değişmesi

azat "hür, özgür, azat" (F. *āzād*), *callat* "cellat; gaddar, merhametsiz, acımasız" (Ar. *cellād*), *cilt* "cilt" (Ar. *cild*), *murat* "murat" (Ar. *murād*).

ğ>q Değişmesi

çırağ "mum" (F. *çerāğ* "fitil, mum")

Aşağıdaki birkaç kelimedeki tonsuzlaşmanın gerçekleşmemiş olması, bunların yeni (son) dönemde Kumuk Türkçesine girdiklerinin işareti sayılabilir: *abdāl* "aptal; münzevi" (Ar. *abdāl*), *ahdnama* "yazılı sözleşme; antlaşma" (Ar. *'ahd* + F. *nāme*), *hac* "hac, hac ibadeti" (Ar. *hac*), *ilac* "derman, çare; müşkül durumdan çıkış" (Ar. *ilāc*), *mağrib* "batı" (Ar. *mağrib*), *maxrac* "temiz telaffuz" (Ar. *mahrec*), *mihrab* "mihrab" (Ar. *mihrāb*), *muhtac* "muhtaç, yoksul" (Ar. *muhtāc*), *murid* "mürid" (Ar. *mürīd*), *tac* "taç" (Ar. *tāc*).

Tonsuzlaşma

Kelime başında ğ > q Değişmesi

Kumuk Türkçesinde kelime başında /q/ ünsüzü bulunmaz; dolayısıyla kelime başındaki bu /ğ/ ünsüzü tonsuzlaşarak /q/ olmuştur: *qayrat* "cesaret, yüreklilik, atılganlık; yiğitlik; kuvvet, güç, kudret, takat, mecal", *qazap* "gazap, kızgınlık, öfke, büyük hiddet", *qazawat* "gaza, gazavat", *qıybat* "gıybet; iftira".

8. ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI KELİMELERDE UZUN ÜNLÜLERİN KISALMASI

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler Kumuk Türkçesinde kısalmıştır: *axır* "son, nihayet; sonuç, netice" (Ar. *āxir*), *azat* "hür, özgür, azat" (F. *āzād*), *Azireil* "Azrail" (Ar. *azrā'il*), *murat* "murat" (Ar. *murād*), *murid* "mürid" (Ar. *mürīd*), *selder* "il idarecisi; vali" (<Far. *ser-dār*), *talih, talay*; "talih" (Ar. *ṭālī*).

Birkaç alıntı kelimedeki uzun /a/ ünlüsü, /y/ ünsüzü türemesiyle diftonglaşmıştır: *milyadi* "Hristiyan takvim sistemi, miladi" (Ar. *mīlādī*), *wilyayat* "vilayet, il", *bilyahi* "billahi".

Birkaç alıntı kelimedeki uzun ünlüler korunmuştur: *tabii* "doğal, tabii" (Ar. *ṭabī*).

9. ÜNLÜ DÜŞMESİ

Şu kelimelerde görülür: *aşkere* "aşikâr, aan, açık, sarih" (Bu kelimenin ayan "ayan, açık, aşikâr, sarih; alenî; apaçık, bariz" şekli de korunmuştur.), *aşna* "dost, ahbap; tanıdık, bildik; sevgili", *tarx* "tarih; rakam, miktar, sayı, tutar".

10. ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Son Seste /t/ Düşmesi

Farsçadan alıntı şu kelimelerin son seslerinde /t/ ünsüzleri düşmüştür: *dos* "dost, ahbap" (F. *dōst*), *durus* "doğru, dürüst" (F. *durust*), *ras* "karşılaşma, tesadüf, rastlayış, rastlaşma" (F. *rāst*), *tax* "taht" (F. *taxt*).

/h/ Düşmesi

Birkaç kelimedeki görülen bir hadisedir: *astağpirulla* "estağfurullah", *bismilla* "bismillah", *inşalla* "inşallah" (Bu kelimenin *inşaallah* şekli de vardır), *pehliwan* "pehlivan" (Bu kelimenin *pehliwan* şekli de vardır.), *sipte* "siftah, başlangıç; teşebbüs" (<*siftah*<Ar. *istiftāh*).

11. ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

Birkaç alıntı kelimedeki görülür: *assi* "çabuk kızan, sinirli, asabî; itaatsiz, dikbaşlı, asi", *bezzet* (*Başımın bezzet etme* "canımı sıkma; aklımı karıştırma" deyiminde kullanılır.), *bussahat* "şimdi, şu an, şimdilik; bugün; hemen, derhal", *tazza* "çok, pek, gayet; fevkalade, son derece".

12. İKİZ ÜNSÜZLERİN TEKLEŞMESİ

Bazı alıntı kelimelerde bulunan çift ünsüzlerin teki düşmüştür: *delel* "sim-sar, komisyoncu; tellal, aracı", *hamam* "hamam" (Ar. *hammām*), *huriyat* "hürri-

yet", *murapa*, *muraba* "reçel" (Ar. *murabbā*), *qayim* "vasi", *quwat* "kuvvet, güç", *xasap* "mezbaha" (Ar. *qassāb*), *zaqum* "zehir" (Ar. *zaqqūm*).

Bazı kelimelerdeki ikiz ünsüzler korunmuştur: *taccal* "deccal; kötü kalpli; gaddar, acımasız kimse", *zawwal* "tam, tamı tamına", *zurriyat* "zürriyet".

13. ÜNLÜ TÜREMESİ

Alıntı kelimelerde Türkçede hece ve kelime sonunda bulunmayan ünsüz çiftlerinin arasında ünlü türemesi olmuştur: *atir* "güzel koku, ıtır" (Ar. *atir*), *ajiz* "zayıf, kuvvetsiz, âciz", *ayıp* "kabahat, hata, suç; kusur, noksan" (Ar. *ayb*), *haqil* "akıl; zekâ", *ömür* "ömür" (Ar. *ömr*), *qawum* "kavim", *şahar* "şehir" *şayix* "şeyh".

Aynı özellikleri taşıyan Arapça alıntı kelimelerin sonunda bir /u/ ünlüsü bulunduğu ve bu tür kelimelerin ilk dönemde Kumuk Türkçesine geçtiği yukarıda açıklanmıştı. Yine aynı yerde açıklandığı üzere benzer bazı kelimelerin *pikir*, *pikru* "fikir, düşünce" (Ar. *fikr*) örneğinde olduğu gibi ikişer şekli de olabilmektedir. Bunlardan sonunda /u/ ünlüsü bulunanların ilk dönemde, diğerlerinin daha yeni dönemlerde Kumuk Türkçesinde girdiği söylenebilir.

Türkçe kelime başında bulunmayan /r/ ve /l/ ünsüzleri önünde de ünlü türemesi olmuştur: *oraza* "oruç", *iliyaqlı* "güler yüzlü, hoş tavırlı, latif, sevimli, samimi, nazik" (fakat: *layıqlı* "layık, değer, şayan; uygun, makbul, munasip").

Buna mukabil başta /r/ ve /l/ ünsüzü bulunan diğer bazı kelimelerde ünlü türemesi görülmemektedir. Kumuk Türkçesi Sözlüğünde böyle olan kelimelerin sayısı on ikidir: *raiya* "tebaa" (Ar. *ra'iyet*), *ramazan* "ramazan", *ras* "karşılaşma, tesadüf, rastlayış, rastlaşma" (F. *rāst*), *razi* "razı; muvafık, mutabık; memnun, hoşnut" (Ar. *rāzī*), *rabbi* (*ya rabbi* "Ya Rabbi!"), *rahat* "rahat, sakin", *rahmat* "rahmet, af, bağışlama", *rahmu* "merhamet, acıma", *rasul* "resul, peygamber", *renk* "renk", *rızqı* "yiyecek, gıda; başlıca yiyecek, zaruri yiyecek", *ruh* "haleti ruhiye, maneviyat; ruh"; *lezzet* "zevk, lezzet, haz", *limon* "limon", *lötü* "hilekâr, düzenbaz, dolandırıcı, dalavereci", *lül* "sarhoşluk durumu".

Aşağıdaki kelimelerde iç seste ünlü türemesi görülmektedir: *Azireil* "Azrail" (Ar. *azrā'il*), *baliki* "belki", *hasiret* "ateşli arzu, hasret; kasvet, hüznün, iç sıkıntısı, can sıkıntısı", *keriwan* "kervan", *majigît* "mescit, cami", *tastımal* "kapkacak bezi" (Fars. *dast-māl*).

umpahat "menfaat, fayda; kâr, kazanç" (Ar. *menfa'at*) kelimesinde ise kelime başında ünlü türemesi görülmektedir.

14. FARŞÇA OLUMSUZLUK ÖN EKİ Bİ

Olumsuzluk bildiren Farsça bu ön ek, Kumuk Türkçesinde *biy* olmuştur: *biyabur* “çok ayıp, utanç verici, yüz karası, rezil”, *biyhaya* “hayasız, utanmaz, edepsiz, yüzüstü”.

15. ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI KELİMELERDEKİ DİĞER SES OLAYLARI

Bunların her biri, birer ikişer kelimedeki görülen ses olayları olduklarından buraya alınmaları gereksiz görülebilir; ancak başka araştırmalara katkısı olabilir düşüncesiyle yazmakta fayda gördük.

DİĞER ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ**Yuvarlaklaşma**

Sınırlı sayıdaki kelimedeki rastlanan bu olay, dudak ünsüzlerinin yanında görülür:

i, ı > u değişmesi

supu “sufi; sofu, dindar”, *duwan* “mahkeme; duruşma”, *pursat* “fırsat, uygun zaman”.

a > o değişmesi

wollah “vallahı”.

e, a > u değişmesi

purman “müsaade, izin; ferman, emir”, *sucda* “secde”, *qahruman* “kahraman, yiğit, alp”, *şahbulut* “kestane” (Far. *şāh-balūt* “kestane”).

Düzleşme**ü, u > a değişmesi**

alapa “ücret, maaş” (<Ar. *ʿulūfe*)

ū > a değişmesi

xoraz “horoz”. (< Far. *horūs*)

Darlaşma**e > ı değişmesi**

çıraq “mum”.

Genişleme

ī > e değişmesi

Farsça alıntı kelimelerde görülen bir olaydır. Muhtemelen bu kelimeler konuşma dili yoluyla geçmiştir; çünkü Farsçada bu kelimeler uzun /i/ ünlüsünü gösteren /ɛ/ harfiyle yazılmakta ise de telaffuzlarında /e/'ye yakın bir ses olarak duyulurlar: *dew* "dev" (F. *dīw*), *heç* "hiç" (F. *hiç*), *pereze* "firuze" (<F. <Ar. *fīrūze*), *sel* "sel" (F. *sīl*).

i > a değişmesi

şahat "şahit".

Diğer Ünsüz Değişmeleri

v > b Değişmesi

xalbat "sır, giz; gizli, mahrem; inziva, uzlet, ayrı yaşama, yalnızlık".

r > l Değişmesi

alipler (eski dil) "alfabe", *zaral* "zarar, ziyan; hasar", *selder* "il idarecisi; vali" (<Far. *ser-dār*).

q > x Değişmesi

xadir "fiyat, kıymet; saadet, mutluluk; talih, baht", *zawx* "zevk, lezzet, haz".

x > q Değişmesi

qor "hor, hakir".

β > w/x/h Değişmesi

baw "bağ, bahçe", *baxça* "bostan, bahçe", *dabahçı* "debbağ".

h > y Değişmesi

şayı "beş kapiklik" (<Fars. *şāhī*), *talay* "talih" (<*talih*<Ar. *ṭālī*).

m > b Değişmesi

busurman "Müslüman"

b > p Değişmesi

xaparsız "birdenbire, ansızın".

t > d Değişmesi

dam "tat" (Ar. *taʿm*), *damah* "iştah, istek, arzu" (Ar. *ṭamaʿ*).

d > t Değişmesi

tastımal "kapkacak bezi" (Fars. *dast-māl*), *turnama* "dürbün" (F. *dūr-nümā*), *tüken* "dükkân".

g > k Değişmesi

kör "mezar, kabir" (F. *gūr*), *tübek* "tüfek" (F. *tufeng*).

z > s Değişmesi

seket "zekât", *zuwap* "iyilik, hayır; sevap".

c>s/ş Değişmesi

sınaja, şınaza "cenaze sedyesi, ölü teskeresi" (< Ar. *cenāze*).

ş>ç Değişmesi

paça "kral, sultan, hükümdar, padişah", *qumaç* "kumaş".

mb>mm Benzeşmesi

payxammār "peygamber".

n>m Benzeşmesi

meşim "işlenmiş deri, sahtiyan" (Fars. *mēšm*).

Ünsüz Türemesi

/n/ Türemesi: *minmara* "minare" (Bu kelimenin *minara* "minare" şekli de vardır.).

/w/ Türemesi: *perdew* "zar; gışa; plevra; kaymak" (Bu kelimenin *perde* "perde; perde (piyeste)" şekli de vardır).

Ünsüz Düşmesi

/w/ Düşmesi: *toba* "tövbe, günahıtan af dileme; yemin, ant" (Bu kelimenin yalnızca "tövbe" anlamına gelen *tawba* şekli de vardır ve bu şekil yeni dönemde geçmiş kelimelerden olmalıdır.).

/y/ Düşmesi: *kepsiz* "keyifsiz, rahatsız; hastalıklı, hasta".

/n/ Düşmesi: *tübek* "tüfek" (F. *tufeng*).

Hece kaynaşması

asta "sessizce, gürültüsüzce, yavaşça, yavaştan; yavaşça, usulca". (Far. *āsūde*)

SONUÇ

Bütün bu bilgiler, Kumuk Türkçesi için ayrı, genel Türkçe için ayrı sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır:

KUMUK TÜRKÇESİ İÇİN VARILAN SONUÇLAR:

1. Kumuk Türkçesine Arapça alıntı kelimeler 3 ayrı dönemde girmiştir; **1)** Dağıstan'ın Arap akınlarına maruz kaldığı ve İslamiyetin yayılmaya başladığı **ilk dönem** (VII-X. yy); **2)** Selçukluların Dağıstan'a girdikleri yıllardan Timurlular zamanına kadar süren ve Arap tesirinin doğrudan söz konusu olmadığı **ikinci dönem** (XI-XV. yy) ve **3)** Dağıstan'da Osmanlı ve Safevî hâkimiyetinin hüküm sürdüğü **yeni (son) dönem** (XVI-XIX yy). Bu dönemlerin ilkinde sadece Arapça kelimeler girmiş, ikinci ve üçüncüsünde ise hem Arapça hem de Farsça kelimeler girmiştir. Bu kelimelerin girişinde aracılık eden diller; ilkinde doğru-

dan Arapça, ikincisinde ve üçüncüsünde Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça olmuştur. Giriş yollarının ise; ilk dönemde ağırlıklı olarak konuşma dili yoluyla Arapça; ikinci ve üçüncü dönemlerde ilim dili olarak kitaplar yoluyla yine Arapça; edebiyat dili olarak Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Farsça kitaplar; sınırlı olarak da konuşma dili vasıtasıyla aynı diller olduğu anlaşılmaktadır.

2. Kumuk Türkçesine Arapçadan geçen kelimeler, geçtikleri dönemlerin izlerini taşımaktadırlar. Bu çalışma ile son seslerinde /u/ ünlüsü barındıran kelimeler sayesinde, daha VII-X. yüzyıllarda Arapçadan kelime geçişinin başladığı ispatlanmış oluyor.

3. Söz konusu kelimelerin doğrudan Arapçadan geçtiği ispatlanmış oluyor.

GENEL TÜRKÇE İÇİN VARILAN SONUÇLAR:

1. Türkçeye Arapça kökenli kelimelerin önemli ölçüde Farsça aracılığıyla geçtiği zaten biliniyordu. Bu bilgi, Kumuk Türkçesindeki son seste /u/ ünlüsü barındıran kelimelerin öteki Türk lehçelerinde görülmemesi ile yeni bir destek kazanmış oluyor.

2. Türk lehçelerindeki Arapça kökenli kelimelerde görülen ikili şekillerin bu çalışmada varılan sonuçların ışığı altında yeniden değerlendirilmesi gerekiyor.

©

KAYNAKLAR

- ATA, A.: "Karaçay, Balkar ve Kumuk Türkçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi", *Türkoloji*, Cilt X, Sayı: I, Ankara 1992, s. 227-269.
- BAMMATOV, Z. Z (redaktör), *Kumuksko-Russkiy Slovar' (Kumukça-Rusça Sözlük)*, Sovetskaya Ensiklopediya izdatelstvosu, Moskva 1969.
- BAMMATOV, Z. Z.; Mahammatov, A. H.; Xangişiyev, C. M., (KOS) *Qumuq Orfografiyası wa Orfografiya Sözlüğü*, Dağıstan oxuw-pedagogika izdatel'stvosu, Mahaçqala 1989.
- BENZING, Johannes, "Das Kumükische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, 1959, s. 391-406.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, "Dağıstan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, s. 404-405.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 1970.
- DMİTRİYEV, N[ikolay] K[onstantinoviç], *Grammatika Kumükskogo Yazıka*, Akademiya Nauk Soyuz SSR, İnstitut Yazıka i Pis'mennosti, Moskva-Leningrad 1940.
- MAGOMEDOV, A. G., "Kumükskiy Yazık", *Yazıki Narodov SSSR-II: Tyurkskie yazıki*, 1966, s. 194-212.
- NEMETH, J., "Kumükisches und Balkarisches Wörterbuch", *KSz.*, XII, Budapest 1911-1912, 91-274.
- ÖLMESOV, N. X, *Sraonitel'no-İstoriçeskoye İssledovaniye Dialektnoy Sistemi Kumükskogo Yazıka-Fonetika, Morfolojiya*, Maxaçkala 1997.
- SCHERNER, B., "Arabische und neupersische Lehnwörter im Kumükischen", *Central Asiatic Journal*, Otto Harrassowitz, Vol. XVII, Wiesbaden 1973, s.243-252.
- UYANIK, Osman, "Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 12, Konya 2002, s. 229-250..